

Magdalena Budnik

Obecność elementów religijnych w elementarzach przed drugą wojną światową i po drugiej wojnie światowej : analiza porównawcza

---

Język - Szkoła - Religia 7/1, 90-103

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

OBECNOŚĆ ELEMENTÓW RELIGIJNYCH W ELEMENTARZACH PRZED DRUGĄ WOJNĄ ŚWIATOWĄ I PO DRUGIEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ. ANALIZA PORÓWNAWCZA

W części pierwszej niniejszego opracowania zastanowić się warto nad powstaniem tradycji współwystępowania elementów religijnych obok „edukacyjnych” w początkowym nauczaniu czytania i pisania. Aby lepiej zrozumieć tę kwestię, należy (choćby pobieżnie) przyjrzeć się najstarszym elementarzom oraz dokonać ich ogólnej charakterystyki¹.

1. Tradycja zamieszczania elementów religijnych w pierwszych elementarzach

Najpopularniejszą nazwą podręcznika do nauczania początkowego dzieci jest obecnie elementarz, a najprościej definiuje go Józef Madeja jako: „pierwszą książkę, z którą dziecko spotyka się w szkole”². Najstarsze polskie elementarze nosiły jednak inną nazwę; były to m.in. *abecadlniki* lub *groszówki*³. Jak dowiadujemy się *Bibliografii polskiej Estraichera*:

nazwa *groszówki* pochodzi od tego, że elementarze kosztowały 6 groszy polskich. Wstępem do nauki czytania w groszówkach był tradycyjny wiersz do Ducha św. zaczynający się od słów: „Rózczką Duch św. działeczki bić radzi/ Rózczką przy nauce nigdy nie zawadzi” a kończy się: „Na młodych dobra rózczka brzozowa/ na starych karbacz albo wic

---

¹ Posłużono się dowolnymi przykładami. Szczegółowej analizy tego tematu dokonał na przykład Franciszek Pilarczyk w swym opracowaniu p.t. *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej. Próba monografii księgoznawczej*, Zielona Góra 2003.

² J. Madeja, *Elementarze i nauka elementarna czytania i pisania na Śląsku w wiekach XVII i XIX (1763–1848)*, Katowice 1960, s. 13.

³ Poza tym spotykamy określenia takie, jak: *Elementarz dla dobrych dzieciak, dla małych dzieciak, dla pobożnych dzieciak* – lub też zupełnie inne tytuły, np.: *Gry nauk dla dzieci, Wiązanie Helenki, Abecadło dla Zygmunia, Upominek dla dziewcząt wiejskich* itp. za: J. Madeja, dz. cyt., s. 15.

dębowa” tą to różeczką brzozową „Praojcowie nasi napędzali swoim la-
toroślom rozumu do głowy”⁴.

Według Franciszka Pilarczyka, analizę zawartości elementarzy polskich rozpocząć trzeba od pochodzącej z 1547 roku książeczki Jana Seklucjana pod tytułem *Catechismus to jest nauka najprzedniejsza y potrzebniejsza ku zbawieniu, o wierze krześcijańskiej*⁵. Zaczyna się on od nauki czytania. Następnie zawiera teksty modlitw (tutaj *Dziesięcioro przykazań, Wierzę w Boga, Zdrowaś Marjo* oraz *O świętach kościelnych*). W części ostatniej mieści się *Wykład Katechizmu w pytaniach i odpowiedziach*. Jest to klasyczny układ elementarza, który utrzyma się przez ponad trzy wieki. Co ciekawe – jak stwierdza Franciszek Pilarczyk – „Seklucjan chce nauczyć Katechizmu a tylko przy okazji – czytania. Inne podręczniki jako cel główny stawiają naukę czytania, modlitwy, a katechizm traktują jako ćwiczenie w czytaniu. Efekt obu postaw byłby identyczny”⁶.

Kolejny wart wzmianki abecadlnik łacińsko-polski pochodzący z połowy XVI wieku⁷. Na jednej z dwóch zachowanych kartek znajduje się fragment o powinnościach chrześcijanina, który w ówczesnej pisowni wyglądał następująco:

Miłuy pana Boga twego/ Ze wssystkiego serca swego:/ Y ze wssystkiew
dusse twey/ Y ze wssystkiew myśli swey. itd.⁸.

Pozostałe teksty zachowanych kart zawierają elementy nauki zgłosek oraz katechizmu.

Ostatnim przykładem elementarza z rozbudowaną częścią katechizmovą jest *Nauka krótka ku czytaniu pisma polskiego* wydana w drugiej połowie XVI wieku. Zachowały się jedynie jej fragmenty. Zaraz po tytule, na karcie tytułowej zamieszczono abecadło. W dalszej części podano połączenia spółgłosek z samogłoskami.

Po tych jakby ćwiczeniach idą: Modlitwa Pańska, Pozdrowienie Anielskie,
Wiara Chrześcijańska (Wierzę), Dziesięcioro przykazań, Summa Zakonu,

⁴ K. Estraicher, *Bibliografia polska, cz. I, stulecie XIX*, Kraków 1870, s. 460–465. za: J. Madeja, dz. cyt., s. 118.

⁵ J. Seklucjan, *Catechismus to jest, nauka najprzedniejsza, y potrzebniejsza, ku zbawieniu, o wierze krześcijańskiej*, Królewiec 1547.

⁶ F. Pilarczyk, *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej*, Zielona Góra 2003, s. 69.

⁷ *Elementarz polsko-łaciński*, Kraków ok. 1550. Do XVIII wieku język łaciński był w Polsce podstawą wychowania publicznego i w tym właśnie języku pisano elementarze – język polski zaś występował jedynie dla lepszego zrozumienia objaśnień słownikowych oraz gramatycznych.

⁸ J. Madeja, *Elementarze – ich dzieje, rola i stan współczesny*, Katowice 1946, s. 11.

uczynki miłosierne, Siedem grzechów śmiertelnych, Siedem darów Ducha św., Ośmioro błogosławieństw, Modlitwa do Ducha św., *Magnifikat*, psalm *De profundis*, Modlitwa przed i po jedzeniu⁹.

Z przytoczonych przykładów wylania się obraz typowo zbudowanego wczesnego elementarza, który najczęściej zawierał różnego rodzaju abecadła, zgłoski, modlitwy oraz katechizm¹⁰. Józef Madeja podsumowuje:

„Daleka była droga, jaką przeszła literatura elementarzy. Począwszy od pierwszych abecadlników, które ukazywały się we wszystkich krajach europejskich pod koniec wieków średnich, elementarze podawały zawsze na pierwszych stronach litery alfabetu, po których opanowaniu przystępowano do czytania przeważnie psalterzy, katechizmu i Biblii. Abecadlniki były więc wstępem poprzedzającym czytanie Pisma Świętego. (...) Z biegiem czasu zaczęto wypełniać miejsce między abecadłem a tekstem katechizmem ćwiczeniami w składaniu sylab i wyrazów, przygotowującymi uczniów do czytania. W ten sposób kształtowały się stopniowo właściwe elementarze”¹¹.

2. Elementy religijne w elementarzach drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)

Jak podaje F. Pilarczyk, elementarze drugiej Rzeczypospolitej charakteryzują się m.in. tym, że znikają z nich teksty modlitw oraz treści religijne¹². Autor podkreśla, iż wprowadzony siedmioletni tok nauki oraz wyraźne wyodrębnienie przedmiotów nauczania uwolniły elementarze od rachunków, „historii naturalnej”, geografii, a przede wszystkim od treści religijnych¹³.

Autor wysnuwa co prawda taki wniosek, nie oznacza to jednak, że treści takie nie występowały wcale. Warto zatem przyjrzeć się bliżej elementarzom, w których elementy religijne zostały zachowane. W tym fragmencie referatu oparto się na przykładach elementarzy, które zanalizował F. Pilarczyk, ukazując się tu jednak perspektywy, które nie były przedmiotem jego rozważań.

Przykładem elementarza pochodzącego z okresu II Rzeczypospolitej, a zawierającego elementy religijne w postaci krótkich modlitw, jest *Obrazowa nauka*

⁹ Tamże, s. 14.

¹⁰ Analizy występowania elementu Katechizmu w elementarzach dokonała A. Lewińska, *Katechizm jako integralna część dawnych elementarzy*, [w]: *Język – szkoła – religia*. Księga referatów z konferencji w Pelplinie (7 kwietnia 2006), red. A. Lewińska, M. Chmiel, t. 2, Pelplin 2007, s. 217-229.

¹¹ J. Madeja, dz. cyt., s. 114.

¹² F. Pilarczyk, dz. cyt., s. 151.

¹³ Tamże, s. 163.

czytania i pisania Kazimierza Promyka¹⁴. Kolejny elementarz to *Początki czytania i pisania* Teodora Bernadzikiewicza¹⁵, w którym jedna z czytanek mówi o choince wigilijnej. *Nowy elementarz polski z obrazkami* Ignacego Żnińskiego¹⁶ zawiera fragment *Chłopów* W. Reymonta, zatytułowany *Wieczór wigilijny na wsi*. Ignacy Szufa w swoim *Elementarzu obrazkowym*¹⁷ pomieścił liczne teksty religijne (m.in. *Kościół*) oraz obrazek klęczącego pod krzyżem dziecka.

Wiele elementów religijnych znajduje się także w *Elementarzu (metoda wyrazowa)* Jana Królińskiego i Władysława Kucharskiego¹⁸. Są to *Modlitwa Pańska*, *Pozdrowienie Anielskie*, przysłowie *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje*, modlitwa w czytance *Do szkoły (W imię Boże)*, *Modlitwa polskiego dziewczęcia*, *Wieczorny pacierz*. Autorzy zamieścili tu także popularną pieśń majową *Chwalcie łąki umajone* oraz całostronicową, kolorową ilustrację przedstawiającą MB Częstochowską. Znalazła się tu również *Rota* oraz czytanka *Święcone, Nasza Królowa* oraz *Trzeci maj* (z hymnem *Boże coś Polskę...*)¹⁹.

Elementy religijne znajdziemy także w *Elementarzu. Szkółce dla młodzieży. Część I*²⁰ oraz w *Elementarzu i rachunkach dla dzieci pierwszego roku nauki*²¹ – będą to modlitwy, powiastki o tematyce rodzinno-religijno-patriotycznej, jak np. *Modlitwa polskiego dziewczęcia*, *Wieczorny pacierz*, *Boże coś Polskę* Alojzego Felińskiego oraz *Rota* Marii Konopnickiej²².

Tradycyjny w swym charakterze *Elementarz i czytanki dla oddziału pierwszego* autorstwa Jana Korneckiego, Józefa Stemlera i Józefa Wierzejskiego²³, zawierał umoralniające czytanki oraz wiersz *Bóg wszystko stworzył*²⁴.

---

¹⁴ [K. Prószyński] K. Promyk, *Obrazowa nauka czytania i pisania do użytku szkolnego, domowego i jedynie prawdziwa dla samouków*, Warszawa 1920.

¹⁵ T. Bernadzikiewicz, *Początki czytania i pisania, czyli elementarz oraz zajmujące czytanki z obrazkami dla dzieci*, Poznań 1917.

¹⁶ I. Żniński, *Nowy elementarz polski z obrazkami podług metody mówienia, pisanie i czytania*, Poznań 1921.

¹⁷ I. Szufa, *Elementarz obrazkowy. Z 61 rycinami, wzorami rysunków i pisma*, Kraków 1920.

¹⁸ J. Króliński, W. Kucharski, *Elementarz (Metoda dźwiękowa)*, Lwów 1925.

¹⁹ F. Pilarczyk, dz. cyt., s. 155.

²⁰ *Elementarz. Szkółka dla młodzieży. Część I*, Lwów 1926.

²¹ *Elementarz i rachunki dla dzieci pierwszego roku nauki. Szkółka dla młodzieży*, cz. 1, Lwów 1929.

²² F. Pilarczyk, dz. cyt., s. 159.

²³ J. Kornecki, J. Stemler, J. Wierzejski, *Elementarz i czytanki dla oddziału pierwszego*, Warszawa 1926.

²⁴ F. Pilarczyk, dz. cyt., s. 159.

Stosunkowo popularny z tego okresu *Elementarz i rachunki dla klasy pierwszej* Władysława Kłosińskiego²⁵ kończył się pieśnią kościelną pod tytułem *Serdeczna Matko opiekunko ludzi* oraz dwiema modlitwami²⁶.

Elementarz. Metoda zdaniowa Benedykta Kubskiego, Mieczysława Kotarbińskiego i Ewy Zarembiny zawiera wiersz pod tytułem *Dziękujemy*, który F. Pilarczyk zalicza do tematyki obywatelsko-patriotycznej, jednak można po-traktować go również jako element religijny:

Dziękujemy Tobie, Boże,/ za te miasta, za to morze,/ za te wioski, za te łany/
za nasz cały kraj Kochany!/ Za te ziemie polskie żyzne/ za Ojczyznę!²⁷

Ostatnim ze wzmiankowanych elementarzy przedwojennych jest *Pierwsza klasa pracuje. Elementarz miejski. Metoda wyrazowa* autorstwa Romany Milerówny i Marii Rostkowskiej²⁸. Zawiera on czytanki odnoszące się do Świąt Bożego Narodzenia, jednak bez podania ich nazwy; są to *Choinka na placu*, *Robimy ozdoby choinkowe* oraz *Robimy podarunki*. O Świątach Wielkanocnych traktują teksty: *Nadchodzą święta wielkanocne*, *Przed sklepem*, *Robimy wystawę kart wielkanocnych*, *Życzenia od wnuczka*, *Wracamy do szkoły*, *Podarunek Marianka*, *Co dzieci robiły podczas świąt*, *Julek czyta*, *Kolorowy film o zajęczkach*. Treść czytanki pod tytułem *Robimy wystawę kart wielkanocnych* przytoczono poniżej:

Dzieci układają wystawę kart wielkanocnych./ Marysia, Krysia, Olek i Bolek, Jaś i Staś pracują przy wystawie./ Wystawa kart wielkanocnych – pisze patykiem Marysia./ Wesołego Alleluja! – drukuje Krysia./ Jaś i Staś układają karty./ Ładne karty biorą na wystawę. Brzydkie odrzucają./ Olek i Bolek przypinają karty do deski./ Wystawa będzie niedługo gotowa²⁹.

Tabela systemowo zbiera informacje podane w referacie:

L.p.	Autor, tytuł, miejsce i data wydania elementarza	Elementy religijne
1.	[Konrad Prószyński] Kazimierz Promyk: <i>Obrazowa nauka czytania i pisania do użytku szkolnego, domowego i jedynie prawdziwa dla samouków</i> . Obmyślił i ułożył [...]. Warszawa 1920 [1548]	krótkie modlitwy

²⁵ W. Kłosiński, *Elementarz i rachunki dla klasy pierwszej*, Kraków (1919).

²⁶ F. Pilarczyk, dz. cyt., s. 159–160.

²⁷ Tamże, s. 162.

²⁸ R. Milerówna, M. Rostkowska, *Pierwsza klasa pracuje. Elementarz miejski. Metoda wyrazowa*, Lwów 1937.

²⁹ Tamże, s. 119.

2.	Teodor Bernadzikiewicz: <i>Początki czytania i pisania czyli elementarz oraz zajmujące czytanki z obrazkami dla dzieci</i> . Ułożył [...]. Poznań [b.r.] [179]	czytanka o choince wigilijnej
3.	Ignacy Żniński: <i>Nowy elementarz polski z obrazkami podług metody mówienia, pisania i czytania</i> ułożył [...]. Poznań 1921 [1840]	fragment <i>Chłopów</i> W. Reymonta pt. <i>Wieczór wigilijny na wsi</i>
4.	Ignacy Szufa: <i>Elementarz obrazkowy</i> . Z 61 rycinami, wzorami rysunków i pisma. Kraków 1920 [1686]	liczne teksty religijne: m.in. <i>Kościół</i> ; obrazek kłęczącego pod krzyżem dziecka.
5.	Jan Króliński, Władysław Kucharski: <i>Elementarz (Metoda dźwiękowa)</i> , Lwów 1925 [1046]	<i>Modlitwa Pańska; Pozdrowienie Anielskie</i> ; przysł. <i>Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje</i> ; modlitwa w czytance <i>Do szkoły (W imię Boże)</i> ; <i>Modlitwa polskiego dziewczęcia; Wieczorny pacierz</i> ; pieśń <i>Chwalcie łąki umajone</i> ; ilustracja: MB Częstochowska; <i>Rota</i> ; czytanki: <i>Święcone; Nasza Królowa; Trzeci maj</i> (z hymnem <i>Boże coś Polskę</i>)
6.	<i>Elementarz</i> . Lwów 1926. <i>Szkółka dla młodzieży</i> . Cz. I [393] <i>Elementarz i rachunki dla dzieci pierwszego roku nauki</i> . Lwów 1929. <i>Szkółka dla młodzieży</i> Cz. I [528]	modlitwy; powiastki o tematyce rodzinno-religijno-patriotycznej, m.in. <i>Modlitwa polskiego dziewczęcia; Wieczorny pacierz; Boże coś Polskę</i> A. Felińskiego i Rota M. Konopnickiej
7.	Jan Kornecki, Józef Stemler, Józef Wierzejski: <i>Elementarz i czytanki dla oddziału pierwszego</i> , Warszawa 1926 [1003]	umoralniające czytanki, wiersz <i>Bóg wszystko stworzył</i>
8.	Władysław Kłosiński: <i>Elementarz i rachunki dla klasy pierwszej</i> . Napisał [...]. Kraków (1919) [970]	pieśń kościelna <i>Serdeczna Matko opiekunko ludzi</i> oraz dwie modlitwy
9.	Benedykt Kubski, Mieczysław Kotarbiński, Ewa Zarembina: <i>Elementarz. Metoda wyrazowa</i> , Lwów 1933 [1086]	Wiersz <i>Dziękujemy</i> ; czytanka o tradycji polskiej pt. <i>Pisanki</i>

10.	Romana Milerówna, Maria Rostkowska: <i>Pierwsza klasa pracuje. Elementarz miejski. Metoda wyrazowa</i> , Lwów 1937 [1152]	<i>Czytanki: Choinka na placu, Robimy ozdoby choinkowe, Robimy podarunki; Nadchodzą święta wielkanocne, Przed sklepem, Robimy wystawę kart wielkanocnych, Życzenia od wnuczka, Wracamy do szkoły, Podarunek Marianka, Co dzieci robiły podczas świąt, Julek czyta, Kolorowy film o zajęciach</i>
-----	---	--

Tabela 1. Elementy religijne zawarte w wybranych elementarzach drugiej Rzeczypospolitej. Źródło: opracowanie własne.

Kończąc tę część rozważań, warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden element religijny, który (zmieniany niewielkim stopniu) funkcjonował w elementarzach przez ponad 80 lat. Jest to wspomniany już na początku referatu, tradycyjny wiersz do Ducha św. zwany również *Kolędą dla dzieci* (kolęda oznacza tu prezent). Jak podaje Anna Landau-Czajka, najwcześniejsza wersja tekstu pochodzi z roku 1824, a najpóźniejsza z 1916³⁰. *Kolęda* stanowiła często jedyny – oprócz modlitw i katechizmu – tekst elementarza:

„Rószczką Duch Święty Dzieteczki bić radzi / Rószczka bynajmniej zdrowiu nie zawadzi, / Rószczka popędza rozumu do głowy, / Uczy paciorka, a broni złej mowy. / Rószczka Rodzicom dzieci posłusznemi robi / Tamuje krnąbrność i do dobrego sposobi [...] / Rószczką gdy dziecię będzie Matka siekła, / Wybawi pewnie duszę jego z piekła. / Rószczka naucza jak zarabiać chleba, / Rószczka prowadzi dzieteczki do Nieba. / Rószczka wszelakich cnót bywa mistrzyni, / Rószczka i ze złych dzieciak dobre czyni. / Matka gdy Rószczki na dziecię żałuje, / Życie nieszczęsne pewnie mu gotuje. / Błogosław Boże Mistrza i te Matki, / Które ścinają Rószczką małe dziateki. / Na młodych dobra jest Rószczka brzozowa, / Na starych winna być Rószczka dębowa. [...]”³¹.

Z badań własnych wynika, iż tekst *Kolędy* odwołuje się bezpośrednio do *Księgi Przysłów* zawartej w *Starym Testamencie* (oraz innych fragmentów *Pisma Świętego*). W samodzielnie dokonanym zestawieniu urywków czytamy:

³⁰ A. Landau-Czajka, *Co Alicja odkrywa po własnej stronie lustra. Życie codzienne, społeczeństwo, władza w podręcznikach dla dzieci najmłodszych 1785-2000*, Warszawa 2002, s. 263. autorka podaje tu trzynaście przykładowych elementarzy, w których wystąpiła *Kolęda dla dzieci*.

³¹ Tamże, s. 263.

Księga Przysłów: 13:24: Nie kocha syna, kto różgi żałuje, kto kocha go – w porę go karci; 22:15: W sercu chłopięcym głupota się mieści, różga karności wypędzi ją stamtąd; 23:13-14: Karcenia chłopcu nie żałuj, gdy różgą uderzysz - nie umrze. [14] Ty go uderzysz różgą, a od Szeolu zachowasz mu duszę; 29:15: Różga i karcenie udziela mądrości; chłopiec pozostawiony sobie jest wstydem dla matki; 29:17: Karć syna: kłopotów ci to zaoszczędzi i pociechą twej duszy się stanie³².

3. Elementy religijne w powojennych elementarzach

Zmiana ustroju przyniosła zasadniczą reformę szkolnictwa, którą przeprowadzono w latach 1949-1950. Młodzież miała być teraz kształtowana zgodnie z ideami komunistycznymi, wykorzeniano przy tym „stare” wartości, nabywane w rodzinie³³. Laicyzacja życia społecznego skutkowałą między innymi rugowaniem elementów religijnych z podręczników. Miało więc miejsce zderzenie wielowiekowej tradycji zamieszczania elementów religijnych w podręcznikach z laicyzacją. Narodził się zatem konflikt a zarazem pytanie: jak były budowane podręczniki?

Status najpopularniejszego polskiego elementarza – jak podaje Elżbieta Awramiuk – bez wątpienia przypada elementarzowi Mariana Falskiego. Pierwsze wydanie *Nauki czytania i pisania* ukazało się w 1910 roku, a ostatnie w roku 1975. Do dziś wydawane są jego reprinty³⁴. Wobec powyższego, w referacie posłużono się powojennymi wydaniem Falskiego jako przykładem elementarza z tego okresu. Nadmienić jeszcze należy, iż w okresie 1948-1989 na rynku znajdował się zazwyczaj tylko jeden podręcznik dla danej grupy wiekowej³⁵.

M. Falski był pionierem w dziedzinie reformy elementarza nowoczesnego. Po gruntownych studiach tego problemu i bogatych doświadczeniach w zakresie nauczania elementarnego stworzył podwaliny polskiego elementarza³⁶.

Przyjrzyjmy się pierwszemu wydaniu z roku 1910. Wszystkie zawarte w nim teksty miały charakter świecki i wykluczały całkowicie tradycyjną tematykę religijną, co w okresie II Rzeczypospolitej spotykało się niekiedy z krytyką³⁷. Sam autor wspomina:

³² *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań 2003.

³³ A. Friszke, *Polska – losy państwa i narodu 1939-1989*, Warszawa 2003, s. 192.

³⁴ E. Awramiuk, *Lingwistyczne podstawy początkowej nauki czytania i pisania po polsku*, Białystok 2006, s. 124.

³⁵ A. Landau-Czajka, dz. cyt., s. 32.

³⁶ J. Madeja, *Elementarze – ich dzieje...*, s. 84.

³⁷ M. Falski, *Z okruchów wspomnień*, Bydgoszcz 2007, s. 71.

Czasami jakieś szczegóły w *Elementarzu* były przez władze ministerialne krytykowane. Pamiętam np. wystąpienie ministra, płk. Błęszyńskiego, z żądaniem (...) wprowadzenia (...) tematyki religijnej, o co dopominał się kler i ugrupowania konserwatywne. (...) Nie zgodziłem się (...) na wprowadzenie tematyki religijnej do *Elementarza* jako książki o charakterze świeckim. Skończyło się na kompromisie: na umieszczeniu w *Elementarzu* rysunku wsi z uwidocznionym we wsi rysunkiem kościoła, ażeby nauczyciel pragnący pomówić z dziećmi o kościele, miał do tego pomoc w rysunku. Zadowolilo to ostatecznie ministra Błęszyńskiego³⁸.

Widzimy tu zatem świadectwo silnej, przedwojennej tradycji umieszczania elementów religijnych w podręcznikach.

W okresie okupacji *Elementarz* drukowano także na emigracji:

I tak, w roku 1943 ukazało się w Jerozolimie wydanie dla dzieci polskich emigrantów na Bliskim Wschodzie. Sam Falski, pisząc w 1960 roku o wojennych losach *elementarza*, przemilcza to wydanie, a inne edycje zagraniczne komentuje: „Zdarzało się też, że nazwisko moje umieszczano tam na *elementarzach*, nic z moim nie mających wspólnego”³⁹.

Badania własne, przeprowadzone nad edycją *Elementarza* wydanego w Jerozolimie w roku 1943 (oraz niemal identyczną z roku 1945 z Bari⁴⁰), zdają się potwierdzać, iż wydanie to jest zaskakująco odmienne od pozostałych. Wyróżnia je wielość elementów religijnych w stosunku do wydań przedwojennych oraz powojennych. W celu przejrzystego zaprezentowania tych elementów, pomieszczono je w tabeli:

L.p.	Numer strony	Elementy religijne zawarte w <i>Elementarzu</i> M. Falskiego, wydanym w 1943 roku w Jerozolimie:
1.	s. 50	To choinka z lasu. Kupiła/ ją nasza pani. Teraz/ robimy zabawki. Mamy/ bęben, pajace, koszyki./ anioła, Mikołaja. Jędrək/ robi okręt. Stach robi/ kolorową kulę.
2.	s. 51	Olek ma bęben. Ten/ bęben był pod choinką./ Olek bębni bum bum./ Za nim maszeruje wojsko./ Romek udaje kaprała./ Ten mały to Stach.

³⁸ Tamże, s. 138–139.

³⁹ Tamże, s. XXVI.

⁴⁰ M. Falski, *Elementarz*, Bari 1945. Wydanie to w niewielkim stopniu różni się od wydania z Jerozolimy. Różnice pojawiają się dopiero od s. 87 i polegają na przesunięciu stron oraz braku trzech fotografii.

3.	s. 52	Tyle uciechy w klasie Olka./ Na stole stoi piękna szopka./ Ma dach ze słomy./ W szopce jest mały Jezusek./ Są pastuszkowie i wojsko./ Są krowy, osiołek i koniki./ Tę szopkę dostała klasa/ pierwsza od klasy piątej.
4.	s. 53	[całostronnicowa ilustracja: ubrana choinka, dzieci, nauczycielka, osoba przebrana za wilka].
5.	s. 78	Foremki/ Zbliżają się święta. Mama/ kupiła nowe formy./ Będzie piekła placki i babki./ I Ola chce mieć swoje/ święcone. Wyciąga z paczki/ foremki. Ola będzie także/ farbowała jajka.
6.	s. 87-88	Polska szkoła na obczyźnie// Już od dawna krążyły po obozie wieści, że nie/długo powstanie polska szkoła. Zosia codziennie py/tała mamusi, czy to prawda, co opowiadają starsi.// Nie mogła się doczekać rozpoczęcia nauki./ Wreszcie nadszedł oczekiwany dzień. Zosia nigdy/ go nie zapomni. Bo takiej szkoły nigdy jeszcze/ nie widziała. Rano wszystkie dziewczynki i chłopcy z jej klasy zeszli się w jednym dużym baraku obozo/wym. Posiadali na wysokich ławkach bez oparcia./ Ci którzy przyszli później, musieli siedzieć na ka/mieniach, bo ławek zabrakło.// A potem przyszła pani nauczycielka i powie/działa, że to bardzo szczęśliwy dzień dla obozu. Bo/ dzieciom w Polsce Niemcy nie pozwalają się uczyć./ Nawet modlić się po polsku dzieciom w Polsce nie/wolno. A tu w dalekim kraju powstaje szkoła/ polska. To nic, że początki trudne. Brak ławek szkolnych, zeszytów – a co najgorzej książek – jest tylko/ chwilowy. Rząd polski postara się o wszystko, bo kocha dzieci. Chce, aby wszystkie dzieci wyrosły na/ dobrych, silnych i mądrych ludzi. Wie, że dzieci/ pomogą budować Ojczyznę zniszczoną przez/ Niemców.// Potem cała klasa zaśpiewała kilka piosenek o/ wojsku polskim, które bije Niemców po całym/ świecie.// Najgłośniej śpiewał Romek, dumny, że jego ta/tuś jest lotnikiem w Anglii./ Na zakończenie Janka powiedziała wierszyk:/ Choć oderwani od swjej Ojczyzny,/ Wiemy, że do Niej wrócimy./ Przez krew i boje, rany i blizny/ Przemoc germańską zrzucimy.
7.	s. 89	Dziękujemy// Dziękujemy Tobie, Boże,/ za te miasta, za to morze./ za te wioski, za te łany,/ za nasz cały kraj kochany!/ Za te ziemie polskie żyzne,/ za Ojczyznę!
8.	s. 90	Pisanki// Ola ma dzisiaj gości. Przyszły do niej koleżan/ki: Kazia, Stasia i Ewcia. Będą razem pisały pisanki.// Ola rozgrzała wosk w garnuszku. Kazia przy/gotowała farby. Stasia wybrała najładniejsze jajka./ A Ewcia ogląda błaszany pisak. Chociaż ten pisak/ jest stary, ale dobry.// I wzięły się dziewczynki do roboty. Czyja pi/sanka będzie najładniejsza.// Gdy skończyły gotować jajka, pokazały je ma/mie. Wszystkie pisanki były ładne. Oli pisanka/ w wiatraczki. Kazi pisanka w różeczki. Stasi pisanka/ w kurze łapki. Ale Ewci pisanka będzie najładniejsza. Na/ niej biały piesek goni siodłątą gąskę.

9.	s. 91	Cukrowy Baranek// Cukrowy baranek/ ma złociste różki./ Pilnuje pisanek/ na łączce z rzeżuszki./ A gdy nikt nie widzi./ chorągiewką buja/ i cichutko meczy/ święte Alleluja.
10.	s. 92	Mamusia// Mamusia wszystko słyszy./ Mamusia wszystko widzi./ Więc Ola, gdy źle zrobi./ to zaraz się zawstydzi./ Mamusia wszystko umie./ Mamusia wszystko może./ Ola Ci za mamusię/ dziękuje, dobry Boże.
11.	s. 98-99	Dobranoc// Dobranoc Ci, Boziu./ Ja idę już spać./ Bo jutro raniutko/ muszę znowu wstać./ Spokojnie i cicho/ prześpię całą noc./ Po dniu pracowitym./ Boziu – dobranoc.
12.	s. 100	Bóg i Ojczyzna// Bóg i Ojczyzna, Honor i Dzielność./ Rzetelna służba dla Polski –/ Przemogą butę wyraźną i czelność/ Gdy nas prowadzi Sikorski.
13.	s. 109	Dziękujemy// Dziękujemy Tobie, Boże./ za ten dzionek. Był wesoły./ Oto wstaliśmy raniutko./ raźnie poszliśmy do szkoły./ Bawiliśmy się po nauce/ i biegaliśmy po dworze./ Za ten cały miły dzionek/ dziękujemy Tobie Boże.
14.	s. 117	Nowy Elementarz// Ucz się dziecko, polskiej mowy./ Masz tu nowy elementarz./ Patrz jak dużo pięknych liter./ Ucz się to je zapamiętasz./ Każda z liter coś oznacza./ Każda jest początkiem słowa./ A ze słów się właściwie składa/ Nasza piękna, polska mowa./ A – to Armia, B – to Bracia./ C – to Cel, co wszystkim świeci.../ Dużo, dużo pięknych słów jest –/ Pamiętajcie o tym dzieci./ Słowa mocne, słowa święte./ A tak czyste, jak z opłatka./ Ot, na przykład M litera/ Co oznacza? – Słowo Matka./ O – Ojczyzna, P – to Polska, Z – Zwycięstwo, W to – Wiara./ Każde z dzieci niech te słowa/ Zapamiętać się postara./ Czcić, szanować takie słowa/ Wszyscy uczcie się za młodu./ Z waszej wiedzy, z waszej wiary – Jasna przyszłość dla narodu.

Tabela 2. Elementy religijne zawarte w *Elementarzu* M. Falskiego, wydany w Jerozolimie w roku 1943. Źródło: opracowanie własne.

W pierwszych latach powojennych ukazują się skromne, czarno-białe wydania *Elementarza*, zróżnicowane środowiskowo na miejskie i wiejskie, głównie z tekstami odzwierciedlającymi zniszczenia wojenne, rozpoczynającą się odbudowę kraju, czy też uroczystości państwowe⁴¹. *Elementarz dla szkół wiejskich* z roku 1947⁴² zawierał jednak czytanki odzwierciedlające zwyczaje związane ze świętami Bożego Narodzenia i Wielkanocy. Teksty inspirowały samodzielne

⁴¹ A. Jakubowicz-Bryx, *Historia pewnego elementarza – dla dzieci, młodzieży i żołnierzy*, „Życie Szkoły” 2010, nr 7, s. 26-34.

⁴² M. Falski, *Elementarz dla szkół wiejskich*, Bydgoszcz 1947.

wykonywanie ozdób choinkowych, zdobienie nimi świątecznego drzewka, a także robienie pisanek wielkanocnych⁴³.

Jak podaje Andrzej Friszke, w roku 1948 zreorganizowano ustrój szkolny, zlikwidowano gimnazja i wprowadzono siedmioletnią szkołę podstawową. Ułożono nowe programy, zwłaszcza przedmiotów humanistycznych, oparte na marksistowskiej metodologii. Polska pedagogika miała kopiować wzory pedagogiki radzieckiej. Starano się również usuwać ze szkół wszelkie elementy religii⁴⁴. M. Falski, zwrócił też uwagę, że w tym czasie: „Oddawano (...) kierownictwo oświatą nie w ręce pedagogów, lecz polityków, rządzących się sztywnymi doktrynami (...)”⁴⁵. Od tego momentu zaznacza się zatem wyraźna zmiana oraz zaostrenie kursu politycznego, której odzwierciedlenie odnajdujemy także na stronnicach elementarzy – w ich budowie oraz treści.

Elementarz z lat pięćdziesiątych był już wzbogacony o barwne ilustracje Tadeusza Gronowskiego i miał podłużny format. Zostały w nim wyeksponowane Święta Bożego Narodzenia; uczyniono to jednak w sposób bardzo specyficzny, nie wymieniając nawet pełnej nazwy Świąt:

Tu jest cała klasa. / A co my tu robimy? / Tę jodełkę stroimy. / To jodełka
z gaiku. / Stoi tu w kąciku. / A błyskotek na tej jodełce bez liku⁴⁶.

W wydaniu tym nie wspomniano już o pisanek wielkanocnych.

W kolejnym wydaniu podręcznik zyskał znany większości z nas format i okładkę z dziećmi siedzącymi pod drzewem. Odnajdujemy tu czytankę mówiącą o Bożym Narodzeniu w podobny sposób jak w wydaniu poprzednim:

To jodełka z lasu. / Teraz stoi w kąciku. / Ale jaka inna. / Ubrana jak na
bał. / Jak królewna z bajki. / A pod tą jodełką tyle pudełek. / Tyle torebek.
Dla kogo to? Dla kogo⁴⁷?

Nadmienić można, że prezenty pod choinką już leżą, a nie przynosi ich Święty Mikołaj. Na kolejnej karcie umieszczono tekst o świątecznych prezentach.

Ostatnia wersja *Elementarza* Falskiego z 1974⁴⁸ roku opracowana została przez autora, ale ukazała się już po jego śmierci⁴⁹. Wydanie to zyskało bardzo nowoczesną stylistykę. Na stronie 78 odnajdujemy znów czytankę o ozdobionej

⁴³ H. Smolińska-Rębas, „Do-okolny” świat życia dziecka, „Życie szkoły” 2010, nr 7, s. 26-34.

⁴⁴ A. Friszke, dz. cyt., s. 192.

⁴⁵ M. Falski, *Z okruchów...*, dz. cyt., s. 228.

⁴⁶ M. Falski, *Elementarz*, Warszawa 1955, s. 73.

⁴⁷ M. Falski, *Elementarz*, Warszawa 1961, s. 84.

⁴⁸ M. Falski, *Elementarz*, Warszawa 1975.

⁴⁹ M. Falski, *Z okruchów...*, dz. cyt., s. XXIV.

choince. Jest ona tym razem nieco dłuższa, lecz nadal dotyczy jedynie tradycji ubierania drzewka oraz wręczania prezentów. Podobnie jak w wydaniu poprzednim na karcie sąsiedniej umieszczono tekst o prezentach. Nazwa Świąt Bożego Narodzenia nadal jednak nie została podana.

Reasumując, nie odnaleziono w powojennych elementarzach M. Falskiego elementów religijnych. Znajdują się w nich jedynie odniesienia do tradycji chrześcijańskich. O ile w elementarzach wydanych tuż przed wojną możemy odnaleźć wyraźne elementy religijne, to po wojnie zanikają one niemal całkowicie.

Nie dziwią więc pochlebne recenzje sporządzane w Głównym Urzędzie Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk:

Elementarz jako pierwsza książka w życiu dziecka ma specjalne znaczenie: ma pomóc dziecku w nauce czytania i pisania, ma przyzwyczaić do lektury i musi poszerzyć krąg myśli i zainteresowań dziecka./ Elementarz Falskiego odpowiada tym założeniom./ Stopniowo wprowadza nowe litery, słowa, nowe tajniki pisowni, ortografii itp./ Barwne i ciekawe ilustracje budzą zainteresowanie dziecka i podniecają jego wyobraźnię, co ułatwia przyswojenie związanych z obrazkami tekstów./ Zarówno ilustracje jak i teksty doskonale łączą aktualną problematykę miasta i wsi, ukazują fabryki, zachodzące zmiany na wsi, spółdzielnie produkcyjne, pracę na roli dawniej i dziś, pracę w fabryce, w warsztacie itp./ W ten sposób zostają spełnione dwa dalsze zadania książeczki – pobudzając ciekawość dziecka poszerza horyzonty myślowe /opanowawszy sztukę czytania sięgnie po inne książki/ i wprowadza dziecko w społeczne i polityczne życie Polski Ludowej./ Jako zarzut pozostawić można to, że niektóre ryciny są zbyt złożone i nie obrazują tego, co mówi tekst, skierowując uwagę dziecka na nieistotne przedmioty /np./ jest noc. A na ulicy tak jasno. /str. 48//, rysunek zaś „To droga / str. 4/ za mało przejrzysty, nie uwypukla w sposób wyrazisty perspektywę drogi⁵⁰.

W podobnym tonie utrzymanych jest wiele innych recenzji cenzorskich elementarzy oraz przeznaczonych do nich przewodników metodycznych⁵¹. Wnioskowa w nich o udzielenie zezwolenia na druk.

Recenzje cenzorskie odnalezione w zespole archiwalnym GUKPPiW oraz ich charakter najlepiej potwierdzają tezę, iż aprobowanym oraz szeroko propagowanym był postulat laicyzacji życia społecznego, a co za tym idzie szkolnictwa.

⁵⁰ AAN, Główny Urząd Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk (dalej: GUKPPiW), teczka 374 31/20, k. 95.

⁵¹ AAN, GUKPPiW, teczka 144 31/14, k. 169, k. 170.; AAN, GUKPPiW, teczka 374 31/20, k. 217.; AAN, GUKPPiW, teczka 374 31/13, k. 144, k. 145, k. 146.; AAN, GUKPPiW, teczka 374 31/19, k. 101, k. 102.

Czytelnik o niskich kompetencjach odbiorczych był szczególnie narażony na nieświadome przejęcie wzorca, jaki był mu przedstawiany. W przypadku powojennych elementarzy Falskiego będzie to m.in. pozbawione jakiegokolwiek refleksji „obchodzenie świąt”. Świąt nie nazwanych oraz pozbawionych jakiegokolwiek treści.

The presence of religious elements in the primers Before the second world war and after world war ii. Comparative analysis

In the first part of this article the focus was placed on the development of tradition of co-existence of religious elements next to “educational” ones in the initial period of teaching reading and writing. For this purpose, the oldest medieval primers were briefly presented and characterised.

The next section examines the presence of religious elements in the primers published in the Second Republic period (1918–1939). Original research showed that, contrary to existing opinion, the religious elements occurred in the primers of this period.

The last part presents the issue of the presence of religious elements in post-war primers.

The most popular Polish primer by Marian Falski was used as an example.

It was noted that the change of regime brought about a fundamental reform of education, which was executed in the years 1945–1950, whereby school children were to be shaped in accordance with communist ideals. Secularization of social life resulted *inter alia* in obliteration of the religious elements from textbooks, but also contradicted centuries of the co-existence of these elements with educational ones.